

СТРАТЕГІЇ І ТАКТИКИ ОСВІТИ.

Прикладний менеджмент

ЗРОСТАЮЧА ОСОБИСТІСТЬ

У ПЕРЕТВОРЮВАЛЬНОМУ
ПРОСТОРІ ВИХОВНИХ
НАСТАНОВ

Іван БЕХ, доктор психологічних наук,
дійсний член НАПН України, директор
Інституту проблем виховання НАПН України

Сучасна стратегія творення людини — наукове
положення про те, що її життя замислено
духовно. Поза духовністю життя людини втрачає
вищий сенс. Якщо для особистості така
проблема набуває значущості,
це знак більш глибокої натури.
На жаль, нині мають місце зумисні
спроби приховати цю проблему,
як наслідок — знищити
зародок вищого життя.

Групи цінностей

Інколи можна почути думку, згідно з якою, навіщо сучасній людині вирішувати, адже вона має багато гірких переживань, то чи не краще взагалі не прямувати до вищої духовності. Однак це радять люди, далекі від справжньої особистості у своїх душах. Згаданий нами духовний замисел — це лише задаток, даний особистості, який вона повинна сповна використати, розвинути й успішно реалізувати. З огляду на це, всі людські інтереси, бажання й переконання мають бути виховані відповідно до універсальних і незмінних цінностей, які повинні глибинно гуманізувати життя людства.

Виховний процес потребує більш розгорнутого уявлення про цінності, за допомогою яких його реалізують. Тому виокремимо дві суттєво відмінні їх групи.

Цінності першої групи

Пов'язані з успішністю в тій чи іншій діяльності; надалі вони забезпечують кар'єрний успіх особистості. До таких цінностей належать: старанність, акуратність, комунікабельність, здатність планувати й самостійно контролювати професійні вміння тощо.

Цінності другої групи

Утворюють ті цінності, що презентують глибинну сутність особистості, її духовну спрямованість. Таким склався життєвий світогляд, що сучасна людина більше замислюється над діяльнісними цінностями, ніж над цінностями духовними, вважає перші важливішими. Однак саме милосердя, любов, вірність, альтруїзм і багато інших цінностей презентують вищий сенс життя особистості.

Тому стратегією сучасного виховання повинне стати доцільне поєднання у внутрішньому світі особистості цих двох груп цінностей, де на перших місцях в їх ієрархії повинні бути духовні цінності. У цьому й полягатиме мистецтво жити. Особистість повинна сформувати готовність присвятити свою професійну майстерність вищому сенсу життя, тоді вона повністю забезпечить цілісний саморозвиток. Попри всю важливість змістово-цільових характеристик виховного процесу, педагог очікує дієвих виховних інструментів своєї праці. Запропонуємо низку таких особистісно перетворювальних настанов.

Настанова 1

Рівень розуміння вихованцем потреби у власній духовній зміні значно підвищиться, якщо він сприйматиме її як вирішення завдання на створення свого «Я — духовного». До того ж таке завдання повинне досягти успіху, якщо його вирішуватимуть спільно з педагогом, котрий знає потрібні для цього способи.

Важливо, що вихованцеві цей напрям діяльності не видаватиметься чимось незвичним, оскільки спосіб вирішення завдань (хоча й не духовного спрямування) у його досвіді є.

Їх формальні характеристики (мета, план, послідовність способів, результат) він і зможе використовувати в нових обставинах, що потребують оперування тепер уже когнітивно-емоційними й вольовими способами. Якраз у такому розумінні слід говорити про виховні технології як процесуальну основу виховання.

Інакше кажучи, виховання — це виховна технологія в дії, незалежно від того, чи це захід, проект, міжособистісне спілкування, праця. Усі ці засоби й повинні бути реалізовані у формі виховних технологій.

Настанова 2

Конкретне добродійне діяння вихованця і недостойне слід робити предметом усвідомлення в контексті ширшого соціального охоплення: як це позначиться на батьках, ровесниках, на широкому громадському загалі і, врешті, на державі.

Нація, Батьківщина повинна стати кінцевою мірою дій зростаючої особистості. Усвідомлення того, що суб'єкт-суб'єктна поведінкова помилка, розглянута в контексті нації, Батьківщини, вона повинна осягати вже як проступок, а позитивну поведінкову дію — як вчинок.

У кінцевому підсумку розкритий нами контекст вихованець повинен мовленнєво оформити так: «Я — щиросердечно стою перед рідними, товаришами, громадою, Батьківщиною».

Настанова 3

Під час виховного процесу слід враховувати важливу обставину, згідно з якою кожне суспільно несхвальне діяння вихованця негативно позначиться на його добродійних утвореннях: якщо не повністю руйнує їх, то певною мірою заглушує, стримує в практичній реалізації.

Тому цей внутрішній зв'язок між позитивними й негативними утвореннями слід робити усвідомленим для вихованця, учити тому, що суспільно значущий вчинок, окрім свого головного призначення приносити безумовну користь іншим, є стримувальним засобом його асоціальних потягів.

Звичайно, що корекційна ефективність усвідомлення цього зв'язку залежатиме від ступеня суспільної важливості асоціального діяння вихованця. Якщо воно пов'язане зі значними тілесними побоями, нестерпними образами чи крадіжками тощо, у цьому разі слід застосовувати інші виховні засоби.

Річ у тім, що наведені асоціальні діяння важко кваліфікувати як поведінкові помилки: тут вихованець кидає виклик наявним етичним нормам, тому потрібно використовувати засоби широкого спектра впливу, узгоджено діючи на його свідомість, почуття й волю.

Настанова 4

Неприйнятною в духовному самовдосконаленні є ситуація, коли зростаюча особистість прислухається лише до себе, замикається в межах свого духовно примітивного Я, обмежує себе власними хибними уявленнями про загальноприйняті цінності.

Така внутрішня спрямованість видається особистості єдино можливою, і це є досить небезпечним явищем з огляду на обрання якісно іншого ціннісного шляху.

Тому повернути таку особистість до смислів добра стає головним виховним завданням. Вона повинна усвідомити, що подібне повернення цілком можливе, оскільки «не всі мости ще спалені» і в неї є потенційні резерви прямувати по-новому. Головне в цьому — зменшити душевне напруження, яке пов'язане з означеною внутрішньою спрямованістю, й переорієнтувати його на справжню духовну реальність.

Саме стан упевненого спокою буде умовою, за якої зростаюча особистість прислухатиметься до продуктивних самозмін. Далі потрібне стягування й об'єднання всіх позитивних переживань у стійку цілісність як імпульс для переходу в іншу площину особистісного функціонування.

Настанова 5

Особистісно орієнтоване виховання, що ми утверджуємо в освітній практиці, у центр діяльності вихованця ставить вчинок. Зростаюча особистість духовно-морально вдосконалюється вчинком, але лише суспільно значущим.

Наголосимо, що духовно перетворювальна сила вчинку залежить від ступеня його соціальної значущості, тобто від того, які цінності він реалізує.

Є вчинки, які обмежуються лише не досить значними діями: наприклад, легкою допомогою, а не вагомою. Якщо вихованець діятиме в таких поведінкових межах, у своєму розвитку він зупиниться на півморалі, на півдуховності. Тут криється небезпека й для недуховних актів. А високозначуща дія для нього стає неможливою. Звідси впливає виховна тактика педагога: вести вихованця слід від суспільно простих до суспільно складних вчинків.

Пам'ятатимемо, що час закріплення в духовній системі вихованця ціннісно значущого вчинку пришвидшиться за такої умови.

Цей вчинок не повинен обмежуватися діадною міжособистісною взаємодією, натомість суб'єкт вчинку має враховувати в ньому всіх тих, хто стоїть, так би мовити, за його плечима: педагоги, батьки, державні службовці різних рангів. Він мусить бути свідомим того, що його дія як суб'єкта є результатом різних за змістом старань цих осіб.

Це саме повинен зробити й об'єкт вчинку, дякуючи як безпосередньо автору вчинку, так і особам, які були до нього причетні. Вчинок такої структури стає взаємно духовно-розвивальним, і в цьому його непересічна соціальна цінність.

Настанова 6

У виховному процесі слід постійно культивувати положення, згідно з яким навіть для вихованця з набутими духовними цінностями є імовірність персонального аморального діяння. Він повинен насправді глибоко визнати, що те, що в негативному плані трапилося з однією людиною, може трапитися з усіма.

Тільки тоді він стає реальним надбанням для себе й для іншого в тому сенсі, що не возвеличує свою особистість і не надмірно упереджено ставиться до іншого, коли той знаходиться в самостійно вибудованій аморальній ситуації. Тут важлива загальна емоційно ощадлива налаштованість вихованця на інших як засіб запобігання корпоративній моралі. Будь-яка зверхність суб'єкта над іншими людьми не повинна мати права на життя.

Настанова 7

Численні емоції, що наповнюють внутрішній світ особистості є складниками її образу Я. Одні з них у відповідних переживаннях виявляються лише час від часу, зокрема в екстремальних ситуаціях. Інші супроводжують будні особистості, «забарвлюють» їх, надаючи індивідуальної своєрідності. Зокрема це радість, захоплення, засмучення тощо.

Серед них виражений інтерес викликає емоція обурення: вона відображає ставлення особистості до інших людей, подій, ситуацій.

Розкриємо характер цього переживання в его-центрованої і духовно-центрованої особистості. У першій є власне розуміння справедливості, якого вона дотримується в міжособистісних відносинах, спільній діяльності в різному за змістом спілкуванні.

Однак справедливість як вчинкова неупередженість стосовно когось чи чогось в его-центрованої особистості все ж суб'єктивна, пов'язана з її утилітарними схильностями. Якщо в такому сприйнятті справедливість порушується, ця особистість реагує обуренням переважно у формі зовнішньої емоційної експресії (міміки) чи мовленнєвих реакцій (вигуків, суджень).

Одночасно вона не вдається до глибокого усвідомлення об'єкта обурення: його стану «тут і тепер», загальної ціннісно-поведінкової спрямованості, рівня можливих душевних контактів між ними.

Однак не без випадків, коли особистість демонструє обурення як активну злість, що може перетворитися в асоціальній дії. Знання педагогом природи обурення в его-центрованої зростаючої особистості підкаже йому як правильно діяти. Тут, окрім конкретних впливів щодо об'єктивного аналізу певної ситуації, слід працювати над блокуванням его-потягів особистості й формуванням суспільно значущих якостей.

Для духовно-центрованої особистості обурення невіддільне від її духовної відповідальності за себе й за інших.

Тому воно є для неї досить тонким інструментом в її зовнішніх відносинах. Розгортання обурення для такої особистості відбувається без будь-якої зарозумілості й зверхності. Вона лише орієнтується на суспільно значущі способи поведінки й цінності, що в певних ситуаціях порушують.

Вищим рівнем перебігу обурення в духовно-центрованої особистості слід вважати той, коли це діяння відбувається не лише стосовно однієї особи, а й щодо цілої групи, яка дала для цього привід. За такої внутрішньої специфіки обурення духовно-центрованої особистості стає душевно-оберігальним діянням, що не викликає опору в його об'єктів.

Настанова 8

Віднайти правильний погляд щодо тих складників внутрішнього світу вихованця, що найперше повинні стати предметом докладання виховних зусиль педагога, є важливою умовою його професійного успіху. Обмежимо для подальшого розгляду внутрішній світ лише особистісними утвореннями вихованця, тобто тими, що визначають сферу його звичної поведінки як суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Серед особистісних утворень прийнято виокремлювати ті, що безпосередньо обслуговують різноманітні реальні соціальні відносини вихованця, визначають загальний перебіг його життя.

Окрім цих особистісних утворень є утворення вищого порядку, які формують ядро Я-духовного, духовну сутність особистості. Вони входять до її духовного депозиту, оскільки їх дія розгортається не в звичних повсякденних, а в неординарних ситуаціях. Прикладом їх може бути порятунок дитини, що потрапила в небезпеку чи відстоювання власної ціннісної позиції, що суперечить поглядам духовно примітивної групи. Це вчинки ризику, на які здатна духовно-мужня особистість.

Людський світ у своєму історичному існуванні виробив настанову, згідно з якою окремий індивід орієнтується переважно на соціального функціонера з його атрибутами успіху, престижу, кар'єри, соціального домінування. Якраз у таких характеристиках його приймають і мають з ним справу. Він стає предметом колективної уваги.

Щодо індивідів із вищим рівнем духовності, то вони індиферентні для соціального довкілля, до них найменший інтерес, з них можуть навіть глузувати, коли індивід публічно демонструє свою духовну позицію.

Може трапитися так, що духовно досконала особистість, про яку ми говоримо, за певних надзвичайно несприятливих обставин, дещо втрачає свої сутнісні цінності. Однак таке явище може бути зовсім непомітним для оточення. Вони поведуться так, нібито нічого не трапилося.

Тепер відповімо на запитання — у чому ж мета педагога, зважаючи на реалії двох типів особистості? Він повинен акцентувати свою діяльність на цінностях духовної сутності зростаючої особистості, а не на її нижчих утвореннях. Вихованець повинен теж мати змістовні уявлення про особливості особистісної сфери й про ті можливі душевно неприємні умови, у які він може потрапити як духовна особистість.

Це не означає, що духовно зростаючій особистості не будуть властиві й нижчі утворення, однак вони не будуть провідними в його духовній системі. Тут головне, щоб вихованець через страх перед іншими не відмовився бути собою у всій своїй оригінальності, не прагнув бути схожим на них.

Настанова 9

Серед сфери духовно-моральних вчинків особистості є такі, що відрізняються від інших рівнем своєї якості. Вони потребують як духовного саморозмірковування, так і духовного усвідомлення власних пізнавальних надбань учинків. Звернімо увагу, що йдеться, по-перше, про духовне усвідомлення пізнавальних надбань, здебільшого здібностей, а, по-друге, що таке досягнення спрямоване на вчинок, який повинен відбутися.

Вчинки, що потребують такої рефлексивної праці, детерміновані своєю внутрішньою природою. Суб'єкт такого вчинку реалізує його не через зовнішнє нагадування (якоїсь особи, групи) чи прохання, а виявляючи власну ініціативу як безпосередню спонуку.

Та найістотнішим є те, що це спонукання комплексне. Тут імпульсом до ді-
яння є не одна духовна цінність, а духовна система особистості, принай-
мні важлива частина її складників (любов, піклування, відповідальність,
скромність).

Конкретизуємо виокремлені характеристики таких вчинків і поради-
мо як їх опанувати. Тут слід виходити з положення, згідно з яким духовність (як
внутрішню особистості) абсолютно співмірна з учинками чи діяльністю як
зовнішню особистості. Немає в особі зовнішнього без її внутрішнього як
орієнтовної дії, якої б якості це внутрішнє не було.

Особистості, яка у своєму духовному розвитку піднімається до означених
вище вчинків, слід усвідомити, що її духовність має обов'язково вирази-
тися в них, у їх результатах (в об'єктах вчинків).

Адже буває так, що лише егоїстично-утилітарні утворення є вчинковими
спонуканнями. Тож така особистість у процесі духовної самосвідомості повинна
набути знань про свої духовні надбання й уміти вчасно сконцентрувати
їх для досягнення успіху.

Тепер розкриємо необхідність духовної роботи особистості з пізнавальними
утвореннями для реалізації вчинку.

Такий вчинок особистості потребує, з одного боку, чіткого уявлення про
його мету, з іншого — наявності в її внутрішньому досвіді певних здібностей
як способів її досягнення.

Річ у тім, що вчинки, про які йдеться, часто-густо потребують від особис-
тості математичних, біологічних, філологічних умінь. Наприклад, щоб учень
допоміг своєму товаришу, який не встигає, він повинен набути математич-
них знань і вмінь.

Сутність духовного усвідомлення таких пізнавальних надбань в їх одухот-
воренні: вони, підпорядковуючись духовній системі особистості як суб'єкту
вчинку, служать на благо іншої особи. Якраз ця благодійна функція пізна-
вального досвіду повинна бути усвідомлена суб'єктом вчинку.

Вчинки комплексної духовності мають виховний заряд для людського ото-
чення, оскільки воно випромінює високі почуття захоплення, благоговіння,
вдячності.

У В. Сухомлинського є повчальне оповідання, яке розкриває сутність ви-
окремлених учинків. Ішли батько із сином. Посеред дороги лежав камінь.
Батько не помітив його і спіткнувся. Наступного дня, коли вони поверта-
лися тим самим шляхом, батько знову перечепився. На третій день каменя
на місці не було, а на узбіччі сидів дідусь. Хлопчик запитав його, чи не
він прибрав камінь. «Я», — відповів дідусь. «А навіщо ви це зробили?» —
«Бо я ЛЮДИНА». Ніяково стало батькові.

Настанова 10

Природа особистості така, що її самосвідомість ніколи не буває чиста, тобто вільна від думок. Говорять про тисячі розмислів, що наповнюють її протягом доби. Зауважимо, що лише за допомогою спеціальних психовправ особистості вдається зробити свою самосвідомість прозорою.

Розмірковування, до яких схильна особистість, звично стосуються пережитих нею різноманітних тимчасових ситуацій чи подій. Поступово внутрішні розмисли про ці миттєвості життя стають набутком її свідомого минулого.

Тому існує закономірність, згідно з якою все те, що стає минулим особистості, дещо втрачає свою душевну гостроту. Це вже психокорекційний засіб, оскільки багато означених ситуацій і подій є вкрай душевно негативними для особистості.

Схильність особистості до розмірковування може стати дієвим засобом її вдосконалення, що належить до її духовного світу, стане духовним розмірковуванням, дією над собою. Буває й так, що особистість розглядає власне розмірковування як певний вид розваги, тоді воно втрачає будь-яку розвивальну цінність.

Духовне розмірковування (і це його суттєва особливість) піднімає особистість над життєвою рутинною, спрямовує до вищих інстанцій. Тобто зростаюча особистість повинна сформувати внутрішню настанову, що привласнені нею духовні цінності, піднімають її над утилітарними прагненнями й спрямуваннями.

Вона не повинна у своїх розмірковуваннях обмежуватися цими нижчими утвореннями, а зосереджуватися, хоча б час від часу, на більш глибоких проблемах життя.

За такої внутрішньої спрямованості в особистості формується схильність, згідно з якою, звертаючись до самої себе, вона у такий спосіб звертатиметься до своїх духовних надбань.

Відтепер для неї стає можливим випробовувати певну думку силою всього того, що є найбільш святого й благородного в людині. Якщо ж вона цього не робить, то відкриває шлях до актуалізації темних потягів, що є в кожного.

Настанова 11

Нині чинні системи виховання відображають надзвичайну складність цього процесу. Кожна з них, беручи в основу той чи інший психологічний чинник чи їх сукупність як феномен, пропонує методичну організацію, що дає змогу досягти виховної мети. Можна говорити про якісну основу такої мети, про

те, на які внутрішні утворення вона спрямована, у якому відношенні вона перебуває щодо складників Я-особистості.

Розвивальна потужність означених систем здебільшого й визначається кінцевим результатом, тобто тими духовно-моральними утвореннями, що досягнуто в процесі формувального експерименту.

Не заперечуючи цієї логіки виховної аргументації, звернемо увагу на таке: кінцевий виховний результат, отриманий у процесі виховання, по-перше, не є стабільним утворенням, яке не підвладне соціальному розмиванню, а по-друге, він не має вищих еталонних характеристик, які презентують певну розвинену духовну цінність.

На нашу думку, ефективність тієї чи тієї виховної системи повинна корелювати з тим, як вона створює імпульси самовиховання й саморозвитку її суб'єктів. Саме в такій індивідуальній рефлексивній роботі й можливі подальші продуктивні перетворення певного ціннісного утворення.

Центром духовної самодіяльності зростаючої особистості повинна стати духовна цінність як результат виховного процесу, але в особливому контексті. Вона повинна вміти зосередити свою самосвідомість на цій меті.

Це має бути не лише когнітивним процесом, а пристрасним, енергійним актом. Тут не повинно бути думок, що відволікають особистість на інші життєві моменти. По-іншому, вона повинна зануритися в тимчасову штучну самотність, належати лише собі. Простір самотності найбільш сприятливий для духовної самодіяльності особистості.

Усе ж це не легка внутрішня справа, тому їй потрібна певна опора, ба більше — допомога.

Таким засобом є вже набута система духовних цінностей, або той духовний ідеал, який для неї значущий, і над яким вона працює в цей момент.

Негативні емоційні коливання, що виникають у процесі духовної самодіяльності, за апелювання до цих внутрішніх утворень, можуть трансформуватися в упевненість зростаючої особистості в досягненні поставленої мети духовного самовдосконалення.

Настанова 12

Духовне вдосконалення набуває глибокого сенсу для зростаючої особистості, коли вона має більш-менш чітке уявлення про смисло-ціннісний горизонт свого життя й здатна створити його проект. До його структури повинні ввійти такі загальні категорії, як праця, що згодом втілиться в певну професію, духовність як вищий рівень внутрішнього дієвого наповнення, ціннісно утверджувальне служіння, ареал якого тяжіє до постійного соціального розширення.

Робота перетворюється на визначальний життєвий параметр, коли її основна мотивація пов'язана з прагненням особистості до соціального схвалення й престижу зі всіма його суспільними відносинами.

Зростаюча особистість повинна, по-перше, опанувати систему критеріїв власної духовності.

Вони стосуються чіткого розуміння того, яким має бути насичене внутрішнє життя з його основними духовними цінностями. До того ж їй слід розуміти механізми самовиховання та якими засобами досягти їх глибини.

По-друге, їй слід опанувати показники зрілості особистості. Вона стає зрілою, коли залишається надійною в часи випробувань, порядною — у часи спокус.

Зріла особистість зробила перехід від фрагментарності, нецілісності, досягнула стану, в якому неспокій завершився, збентеження щодо значення й сенсу життя вгамувалося.

Зріла особистість здатна на рішення безвідносні щодо негативної чи позитивної реакції від прихильників чи ворогів, оскільки має сталі критерії, які визначають, що правильно. Така особистість сказала безліч «ні» заради кількох величезних «так».

Усе ж залишається запитання — як досягти цих особистісних еталонів? Тут слід виходити з того, що зануритися у світ духовності кожна особистість може лише самостійно (звісно, за наявності зразка розвиненої дорослої особистості, яка створює умови цього духовного дійства).

Це не що інше як духовна задача довжиною в життя, з її цілями, смислами, способами досягнення результату. Інакше кажучи, це і є життєвий проект, оформлений, як велика й складна проблема особистості. Особливість такого завдання в тому, що особистість не може запозичити спосіб його вирішення від попереднього покоління — це її власне устремління, творчість і шанс.

Головне, щоб особистість залишалася вірною цьому завданню, як вона буває вірна рідним чи друзям навіть у найтяжчих для себе ситуаціях. Її девізом повинно бути: не ухилятися від завдання життя, хоча на цьому шляху її можливо супроводжуватиме втома й розчарування.

Завдання, що займає найвищий ранг у прагненнях особистості, корелює з людським духом, який править світом, незважаючи на його несприйняття значною частиною людства.

На жаль, є особи, які завдання життя зводять до чогось незначного, але настане час, коли потрібно буде звітувати за прожиті роки, і вони виявляться порожніми кулями.

Усвідомлення цього може перетворитися на запізнiле каяття. Адже справжнє життя в них не відбулося, воно було змарноване. Тож особистості слід орієнтуватися на те, що її життя — це книга, яка повинна стати загальним надбанням — якраз у цьому його великий сенс.

У процесі вирішення завдання життя особистість будує систему діяльностей, що спрямовані на реалізацію головної мети.

Якщо вона їх чесно любить, то в такий спосіб творить велике мистецтво служіння, де значущі її власні інтереси й інтереси інших людей зливаються в єдине прагнення.

Настанова 13

Нині завдяки узгодженим спробам науковців і практиків у сфері освіти стало загальноприйнятим положення, згідно з яким що виразніше й розгорнутіше зростаюча особистість осягає суспільне життя в розмаїтті позитивних і негативних сторін, у вмінні виокремити його суперечності, то міцніший стає її соціальний світогляд і відповідна діяльність.

Така особистість готова до продуктивних суспільних змін, долаючи перешкоди, що виникають на цьому шляху. Ця широка соціально дієва спрямованість особистості пов'язана з розвитком у неї критичного мислення поряд з іншими його типами.

Однак є й інший аспект проблеми розвитку зростаючої особистості. Він пов'язаний із тим, що, як стверджує ряд мислителів, боротися людині зі світом набагато легше, ніж боротися із самою собою.

В останньому разі йдеться про створення духовно кращого в собі, неодмінно долаючи нижчі потяги й поривання.

Тому разом із розвитком критичного мислення слід розвивати критичну етичну рефлексію, що звертає особистість на її внутрішній світ, передовсім на емоції та почуття й на ті утворення, що виникають на їх підставі.

Рефлексія у виховному плані розгортається як осмислення того чи того емоційного переживання й відповідного емоційного стану, у якому перебуває зростаюча особистість (заздрість, ненависть, погорда тощо).

Абсолютно слушною з огляду на це є думка, згідно з якою, щоб виховати духовний стрижень, слід глянути в очі власним слабкостям.

Відтак, відкривається можливість для духовно-рефлексивної діяльності з критичного самоцінування: самозанепокоєння, самообурення, самогніву, самоосуд, що може спричинити разом із іншими виховними засобами до значущих ціннісних самозмін особистості.

Запропоновані настанови, на яких ґрунтується гуманістично орієнтований виховний процес, що поступово викликає опанування вихованцем духовної логіки, визначають основні постулати: тобі потрібно віддати, щоб отримати. Ти повинен скоритися чомусь зовнішньому, задля того, щоб стати сильнішим внутрішньо.